

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 11 (1983)

Δελτίον ΧΑΕ 11 (1982-1983), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Αναστασίου Κ. Ορλάνδου (1887-1979)

Άγιος Νικόλαος στο νεκροταφείο Καλάμου Αττικής. Νέα στοιχεία

Ελένη ΓΚΙΝΗ-ΤΣΟΦΟΠΟΥΛΟΥ

doi: [10.12681/dchae.934](https://doi.org/10.12681/dchae.934)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΓΚΙΝΗ-ΤΣΟΦΟΠΟΥΛΟΥ Ε. (1983). Άγιος Νικόλαος στο νεκροταφείο Καλάμου Αττικής. Νέα στοιχεία. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 11, 227-248. <https://doi.org/10.12681/dchae.934>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΗΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Άγιος Νικόλαος στο νεκροταφείο Καλάμου Αττικής.
Νέα στοιχεία

Ελένη ΓΚΙΝΗ-ΤΣΟΦΟΠΟΥΛΟΥ

Δελτίον ΧΑΕ 11 (1982-1983), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του
Αναστασίου Κ. Ορλάνδου (1887-1979) • Σελ. 227-248

ΑΘΗΝΑ 1983

ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΣΤΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΚΑΛΑΜΟΥ ΑΤΤΙΚΗΣ.
ΝΕΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ*

Ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Νικολάου στό νεκροταφεῖο τοῦ Καλάμου τῆς Ἀττικῆς παρέμεινε γιά πολλά χρόνια ξεχασμένη, παρόλο πού κατέχει ξεχωριστή θέση ἀνάμεσα σ' ἄλλα βυζαντινά μνημεῖα τῆς Ἀττικῆς, τόσο γιά τόν ιδιαίτερο ἀρχιτεκτονικό τύπο της, ὅσο καί γιά τίς ἐξαιρετικῆς ποιότητας βυζαντινές τοιχογραφίες της.

Γιά τό ναό δέ μᾶς εἶναι γνωστές πληροφορίες (τουλάχιστον στή γράφουσα) ἀπό βυζαντινά ἢ μεταγενέστερα κείμενα. Ἡ μόνη παλιότερη μνεία γίνεται στά τέλη περίπου τοῦ περασμένου αἰώνα, προκειμένου νά σημειωθεῖ ἡ ὑπαρξη ἀρχαίου μαρμάρινου ἀρχιτεκτονικοῦ μέλους, πού χρησίμευε ὡς ταφόπλακα στό νεκροταφεῖο τοῦ Ἁγίου Νικολάου Καλάμου¹.

Ὁ Ἄ. Ὁρλάνδος ἔχει περιλάβει τό ναό στή μελέτη του γιά τοὺς σταυρεπίστεγους ναοὺς τῆς Ἑλλάδας καί τόν κατατάσσει στόν τύπο τῶν τρίκλιτων σταυρεπίστεγων τῆς παραλλαγῆς Γ2 μέ πεσσούς². Ὁ καθηγητής Χ. Μπούρας θεωρεῖ τό μνημεῖο ὡς ἓνα ἀπό τά παλιότερα σταυρεπίστεγα κτίσματα, πού μπορεῖ νά χρονολογηθεῖ στό 13ο αἰ., μέ νάρθηκα σχεδόν σύγχρονο μέ τόν κυρίαρχο ναό³.

Οἱ ἐργασίες στερέωσης καί ἀποκατάστασης, πού ἔγιναν στό μνημεῖο τελευταῖα χωρίς ἀκόμη νά ἔχουν ὀλοκληρωθεῖ, ἀποκάλυψαν ἄγνωστα στοιχεῖα πού θεωρήθηκαν ἐνδιαφέροντα, ὥστε νά παρουσιαστοῦν στή μικρὴ αὐτὴ μελέτη.

Τό κτίριο παρουσιάζεται, ὅπως σημειώθηκε παραπάνω, ὡς τρίκλιτος σταυρεπίστεγος ναός τῆς παραλλαγῆς Γ2 μέ ἐξωτερικὲς διαστάσεις 5.10 × 13 μ. περίπου (Εἰκ. 1-2)⁴. Στό ἐσωτερικό, πλατιά κατά μῆκος καμάρα, πού

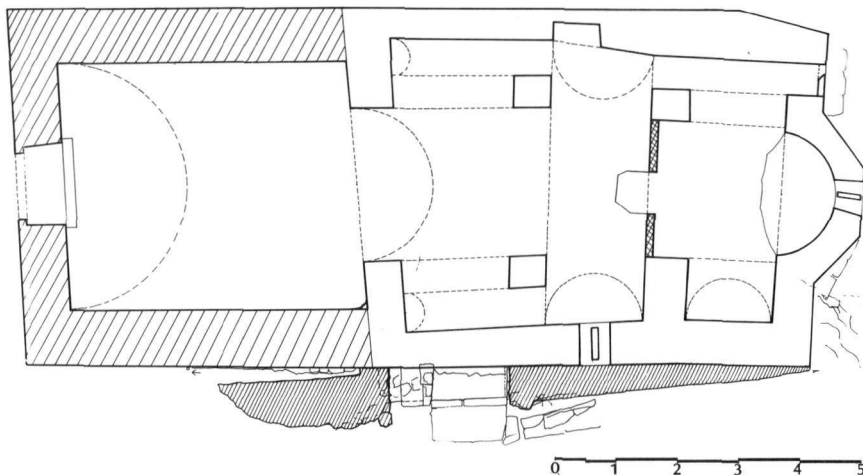
* Στόν ἀκαδημαϊκὸ κ. Μανόλη Χατζηδάκη ἐκφράζω τίς εὐχαριστίες μου γιά τίς πολύτιμες συμβουλές καί ὑποδείξεις του.

1. A. M i l c h ö f e r, Antikenbericht aus Attika, AM 12 (1887), σ. 318-319, ἀρ. 417.

2. Ἄ. Ὁρλάνδος, Οἱ σταυρεπίστεγοι ναοὶ τῆς Ἑλλάδος, ABME A' (1935), σ. 48-49.

3. Τό μνημεῖο δημοσιεύτηκε γιά πρώτη φορά στό βιβλίον τῶν Χ. Μπούρα - Ἄ. Καλογεροπούλου - Ρ. Ἀνδρεάδη, Ἐκκλησίαι τῆς Ἀττικῆς, Ἀθήνα 1970, σ. 360-362, σχέδ. XLII, XLIII, ὅπου ἐκτός ἀπὸ τὴν περιγραφή καί τὴ μελέτη του δίνονται ἀρκετά στοιχεῖα γιά τὴν ἀρχιτεκτονικὴ καί τό ζωγραφικὸ του διάκοσμο.

4. Τό σχέδιον τῆς Εἰκ. 1 ἀνήκει στό Χ. Μπούρα (βλ. Χ. Μπούρα - Ἄ. Καλο-

Εικ. 1. Κάτοψη του ναού.

φτάνει μέχρι την κόγχη του Ίερου, διασταυρώνεται στο μέσο της περίπου από ψηλότερη και στενότερη εγκάρσια, ενώ τέσσερις χτιστοί πεσσοί, από τους οποίους ο νοτιοανατολικός φτάνει μέχρι το νότιο τοίχο, διαιρούν το ναό σε τρία κλίτη⁵. Στα δυτικά υπάρχει νάρθηκας που σχηματίζεται με την

γεροπούλου - Ρ. Ανδρεάδη, δ.π., σ. 369 σχέδ. κάτοψης ΧLII) βλ. επίσης στο ίδιο, εικ. 324, 325, για την κατάσταση του ναού πριν από τις εργασίες. Νέα σχεδιαστική αποτύπωση δεν έχει γίνει και για το λόγο αυτό όρισιμα στοιχεία που προέκυψαν από τις εργασίες σημειώθηκαν στην κάτοψη του Χ. Μπούρα. Έδω θέλω να ευχαριστήσω την αρχιτέκτονα κ. Ε. Δελνικόλα, που κυρίως επέβλεπε τις εργασίες, για όλες τις πληροφορίες που μου έδωσε.

5. Σχετικά με τρίκλιτους σταυρεπίστεγους βλ. G. Millet, *L'école grecque dans l'architecture byzantine*, Paris 1916, σ. 50, Α. Όρλάνδου, δ.π., σ. 48 κ.έ., Γ. Σωτηρίου, *Χριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία*, σ. 435 (όπου και σχετική βιβλιογραφία), Γ. Δημητροκάλλη, *Η καταγωγή των σταυρεπίστεγων*, Χαριστήριον εις Α. Κ. Ορλάνδου, Β', Αθήναι 1966, σ. 192, Δ. Εύαγγελίδη, *Σταυρεπίστεγος εκκλησία παρά τον Άχέροντα*, Πραγματικά Θ' Διεθνούς Βυζαντινολογικού Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη 1953, Α', σ. 182-183. Στην ίδια τυπολογικά κατηγορία με τον Κάλαμο ανήκουν άλλοι δύο ναοί στην Αττική, ο Άγιος Στυλιανός στον Ύμηττο (ΕΜΜΕ, τευχ. Γ', σ. 156-157, εικ. 206, κάτοψη και τομή 207), με τη διαφορά ότι εδώ τα φέροντα στηρίγματα είναι τρεις κίονες και ένας πεσσός, καθώς και ο ναός του Άγιου Δημητρίου στον Ώρωπό με τέσσερις κίονες (ΑΒΜΕ, δ.π., σ. 49, εικ. 7)· πρβλ. και κάτοψη ναού της Κωστανίανης, Δ. Εύαγγελίδης, *Βυζαντινά μνημεία της Ήπειρου*, Ήπειρ. Χρον. 6 (1931), σ. 258-276, όπου τα φέροντα στηρίγματα είναι επίσης χτιστοί πεσσοί, υπάρχει όμως διαφορά όσον αφορά στην κάλυψη των δυτικών γωνιακών διαμερισμάτων. Στόν Κάλαμο καλύπτονται με καμάρες, ενώ στην Κωστανίανη με τεταρτοκύλινδρο, όπως στο ναό του Άγιου Νικολάου του νεκροταφείου στο Άργος, ΑΒΜΕ, δ.π., σ. 49.

Εικ. 2. 'Ο ναός από ΒΔ.

άπευθείας προέκταση των μακριών πλευρών του κυρίως ναού. Στην ανατολική πλευρά υπάρχει μία κόγχη που είναι εξωτερικά ήμιεξαγωνική και στην πρόσοψη μία πόρτα. Το εσωτερικό δεχόταν περιορισμένο φωτισμό, αφού παράθυρα υπήρχαν μόνο στον κυρίως ναό.

Με τις εργασίες που έγιναν στο μνημείο στερεώθηκε ή στέγη, κλείστηκαν οι ρωγμές της εγκάρσιας καμάρας του κυρίως ναού και της δρομικής καμάρας του νάρθηκα, αφαιρέθηκαν τα νεότερα επιχρίσματα που κάλυπταν εξωτερικά τους τοίχους και έγιναν άρμολογήματα (Εικ. 2). Επίσης, αφαιρέθηκε ή επίχωση που είχε συσσωρευθεί κατά μήκος της νότιας, ανατολικής και δυτικής πλευράς του ναού (κυρίως εξαιτίας της χρήσης του χώρου ως νεκροταφείου), με σκοπό την αποκατάσταση των εξωτερικών αναλογιών του και τη διασφάλιση των θεμελίων από την υγρασία. Αποκαταστάθηκαν τα δίλοβα παράθυρα της κόγχης του Ίερού και της νότιας πλευράς της εγκάρσιας καμάρας, καθώς και το μονόλοβο της βόρειας πλευράς.

Τέλος, έγιναν ορισμένες επείγουσες στερεωτικές εργασίες στις έτοιμοις βυζαντινές τοιχογραφίες του νάρθηκα και παράλληλα αφαιρέθηκαν άσβεστώματα από το νότιο τοίχο του νάρθηκα, κάτω από τα όποια βρέθηκαν υπολείμματα τοιχογραφιών σε κακή κατάσταση. Θά αναφερθούμε στα σημαν-

τικότερα στοιχεία για την ιστορία του μνημείου, που με αφορμή τις πιο πάνω εργασίες ήρθαν στο φως.

Κατά τις έκσκαφικές εργασίες που έγιναν γύρω από το ναό για να στερεωθεί ή θεμελιωθεί του και να ελευθερωθεί από τα χώματα, βρέθηκαν υπολείμματα παλιότερων τοίχων, ανθρώπινα οστά από διαλυμένες πλέον ταφές, ένα ασήμενιο δαχτυλίδι από ταφή των χρόνων της τουρκοκρατίας

Εικ. 3. Άσημενιο δαχτυλίδι.

στη νότια πλευρά του ναού, αποτελούμενο από τρεις κρίκους (διαμ. 0,02 μ.) ενωμένους μεταξύ τους με φυλλόσχημο στοιχείο που έχει κοκκιδωτή διακόσμηση⁶ (Εικ. 3), οστρακα που χρονολογούνται από το 12ο-13ο μ.Χ. αϊ. έως τις ημέρες μας και σπαράγματα τοιχογραφιών. Σέ σχέση με τα παραπάνω, ως ιδιαίτερης σημασίας στοιχείο σημειώνουμε την αποκάλυψη κατώτατου τμήματος τοίχου, κατά μήκος των θεμελίων του νότιου τοίχου του κυρίως ναού και του νάρθηκα, από αργολιθοδομή με πρόχειρο συνδετικό, πάχ. 0,70 μ. περίπου. Ο τοίχος (Εικ. 4), με απόκλιση προς τα βόρεια (βλ. Εικ. 1), στο μέσο σχεδόν του μήκους του είχε καταστραφεί γιατί, καθώς αποδείχθηκε με την ανασκαφική έρευνα, ο χώρος είχε χρησιμοποιηθεί ως οστεοφυλάκιο σε μεταγενέστερους χρόνους. Στο ανατολικό τμήμα του ήταν εν μέρει ορατός, αφού επάνω του πάτησε ο νότιος τοίχος του κυρίως ναού· στο δυτικό που απείχε περί τα 0,20-0,10 μ., λόγω της απόκλισης από τα θεμέλια του νότιου τοίχου του νάρθηκα, παρατηρήσαμε ότι στη βόρεια παρειά του έσωζε τοιχογραφία σε μήκος 2.60 μ. με διακοσμητικά από διπλά zig-zag και δικτυωτό από ρόμβους σε δύο ζώνες.

Τό είδος αυτό του διακοσμητικού φάνηκε καλύτερα όταν στην ανασκαφή περισυλλέξαμε μία πέτρα με τοιχογραφία, που προερχόταν από τό δυτικό άκρο του τοίχου (Εικ. 5).

Άπό τά στοιχεία αυτά συμπεραίνουμε ότι στη θέση του σταυρεπίστεγου ναού υπήρχε ένα παλιότερο κτίσμα με λίγο μεγαλύτερες διαστάσεις, άγνωστης μορφής, αφού οί ένδείξεις που έχουμε είναι πολύ περιορισμένες.

6. Βλ. Collection Hélène Stathatos, Les objets byzantins et post-byzantins, M. C h a t z i d a k i s, Bijoux des XVIe, XVIIe et XVIIIe siècles, σ. 69-78 και ειδικά σ. 72 άρ. 79, πίν. XI και σ. 77 άρ. 109, πίν. XIII. Έπίσης Ά. Δ ε λ η β ο ρ ρ ι ά ς, Έλληνικά παραδοσιακά κοσμήματα, Άθήνα 1980, φωτ. 39, 40 και γενικά για την αργυροχοϊκή Π. Ζ ώ ρ α, Κεντήματα και κοσμήματα της ελληνικής φορεσιάς, Άθήνα 1966, σ. 17 κ.έ., Ά. Χ α τ ζ η μ ι χ ά λ η, Έλληνική αργυροχοϊκή τέχνη, Νέα Έστία 14 (1933), σ. 14-15.

Βέβαια, η ύπαρξη τοιχογραφίας στη βόρεια παρειά του τοίχου και η περισυλλογή σπαράγματος τοιχογραφίας με απεικόνιση της Παναγίας (για τό όποιο θά μιλήσουμε παρακάτω) ενισχύουν τήν άποψη ότι τό κτίριο πού προήρχε ήταν ναός.

Άπό τίς έργασίες πού έγιναν στη στέγη γιά τή στεγανοποίηση και στερέωση των θόλων, εκτός από τήν αποκάλυψη της αρχικής κεράμωσης

Είκ. 4. Παλιότερος τοίχος. Άποψη από Δ.

Είκ. 5. Σπάραγμα τοιχογραφίας.

και δύο φάσεων επισκευών, τό σημαντικότερο πού προέκυψε ήταν ή άνεύρεση ενός μεγάλου αριθμού από σπαράγματα τοιχογραφιών μέσα στό μπάζωμα του θόλου της νοτιοδυτικής κυλινδρικής καμάρας του κυρίως ναού. Πρέπει νά σημειωθεί ότι επάνω από τήν αρχική κεράμωση των θόλων και των καμαρών του δυτικού τμήματος του κυρίως ναού, υπήρχε μπάζωμα, ύψ. 0,20 μ., γιά νά καλυφθεί έξωτερικά ή ύψομετρική διαφορά στη στέγαση, πού δημιουργήθηκε εξαιτίας της ψηλότερης δρομικής καμάρας του νάρθηκα⁷, και νά διαμορφωθεί ενιαία δίριχτη στέγη στό δυτικό τμήμα του ναού και στό νάρθηκα.

Μέ τήν άφαίρεση των έξωτερικών κονιαμάτων πού κάλυπταν σέ άλληπάλληλα στρώματα —μέχρι και τρία— τήν τοιχοποιία του ναού, άπόδειξη των συνεχών επισκευών και άναννώσεων, δόθηκε ή ευκαιρία νά κάνουμε όρισμένες κατασκευαστικές και μορφολογικές παρατηρήσεις.

Ό ναός έχει χτιστεί χωρίς ιδιαίτερη τεχνική επιμέλεια, μέ άργολιθοδομή από ακανόνιστες πέτρες και άφθονο κονίαμα σέ συνδυασμό μέ κομ-

7. Διακρίνεται στην κατά μήκος τομή, βλ. Χ. Μ π ο υ ρ α, κ τ λ., ό.π., σ. 369, σχέδ. XLII.

μάτια από τοῦβλα καὶ κεραμίδια πού τοποθετοῦνται στά ἐνδιάμεσα σέ ὀριζόντιες καὶ ἐπάλληλες στρώσεις, ἐνῶ σέ πολύ λιγότερες περιπτώσεις ὑ-

Εἰκ. 6. Ἡ ἀνατολική πλευρά τοῦ ναοῦ.

πάρχει ἓνα πλίνθινο κομμάτι κάθετο ἢ οἱ πέτρες δένουν μεταξύ τους χωρίς πλίνθινα στοιχεῖα. Αὐτός ὁ τρόπος δομῆς ἀπαντᾶται σέ σειρά γειτονικῶν μνημείων βυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν (᾽Ωρωπός, Οἰνὴ κτλ.)⁸, ἀλλά καὶ στήν Ἄττική γενικότερα⁹. Περισσότερο ἐπιμελημένη ἐμφανίζεται ἡ ἀνα-

8. Ἰ. Ν. Κουμανοῦδη, Χριστιανικά μνημεῖα ᾽Ωρωποῦ, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Ε' (1969), σ. 76.

9. Ἄμελής ἐμφανίζεται ἡ τοιχοποιία καὶ σέ ἄλλους ναοὺς τῆς Ἄττικῆς, πού τοποθετοῦνται χρονολογικά στοὺς χρόνους τῆς φραγκοκρατίας, ὅπως π.χ. ὁ Ἅγιος Πέτρος στή Καλύβια Κουβαρῶ, ἡ Παναγία τῆς Μερέντας (N. Panselinoῦ - Koumbargaki, Saint-Pierre de Kalyvia Kouvara et la chapelle de la Vierge de Mérenta, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 45, 124-125), ὁ Ἅγιος Λουκάς στή Λαμπρική (Χ. Μπούρας κτλ., ὁ.π., σ. 88).

τολική πλευρά με την τρίπλευρη άψίδα του Ίερου όπως παρατηρείται και σε άλλα βυζαντινά μνημεία¹⁰ (Εικ. 6). Στην πλευρά αυτή έχουν χρησιμο-

Εικ. 7. Κεραμοπλαστικές διακοσμήσεις στη δυτική πλευρά.

ποιηθεί ὀρθογωνισμένες πέτρες, ὀρισμένες ἀπὸ τὶς ὁποῖες προέρχονται ἀπὸ ἀρχαῖο ὕλικό¹¹, ὅπως π.χ. τετράγωνη πλάκα με λοξότμητο ἄνοιγμα πού χρησίμευε ὡς παράθυρο τῆς πρόθεσης, ἀλλὰ στή συνέχεια κλείστηκε¹². Γενικά ἡ ἐξωτερικὴ ἐμφάνιση τῶν τοίχων εἶναι ἰδιαίτερα φτωχὴ, ἀπουσιάζουν ὀδοντωτὲς ταινίες ἢ κεραμοπλαστικά κοσμήματα.

Μόνη ἔνδειξη κάποιας ζωντάνιας εἶναι ἡ ἐνδιαφέρουσα κεραμοπλαστικὴ διακόσμηση στό ἀέτωμα τῆς δυτικῆς ὀψης τοῦ νάρθηκα (Εἰκ. 7), πού πλαισίωσε τὴν ἀρχικὴ πόρτα εἰσόδου στό ναό¹³. Συγκεκριμένα, σχη-

10. Βλ. π.χ. τὸ ναὸ τοῦ Σωτήρα στό Ἄλεποχώρι (Ν τ. Μ ο υ ρ ί κ η, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Σωτήρα κοντὰ στό Ἄλεποχώρι τῆς Μεγαρίδος, Ἀθήνα 1978, σ. 7 καὶ ὑποσημ. 7).

11. Σχετικὰ με τὴ χρῆση ἀρχαίου ὕλικου σὲ βυζαντινὰ κτίσματα βλ. Π. Β ο κ ο τ ὀ π ο υ λ ο υ, Ναὸς Ἁγίων Ἰάωνος καὶ Σωσιπάτρου Κερκύρας, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Ε' (1969), σ. 160-161, Χ. Μ π ο ὄ ρ α, Βυζαντινὲς ἀναγεννήσεις, ΔΧΑΕ, ὀ.π., σ. 258.

12. Χ. Μ π ο ὄ ρ α κ τ λ., ὀ.π., σ. 361.

13. Ἡ σημερινὴ πόρτα ἔχει γίνε σὲ ἐπισκευὴ στὰ χρόνια τῆς τουρκοκρατίας, ἀφοῦ ὑψώθηκαν τὸ κατώφλι καὶ τὸ ὑπερθύρο. Τὰ στοιχεῖα πού ἀποκομίσαμε ἀπὸ τὶς ἐργασίες (με τὴν ἐκσκαφὴ κατὰ μῆκος τοῦ δυτικοῦ τοίχου καὶ τὴν ἀφαίρεση τῶν ἐπιχρισμάτων) δείχνουν ὅτι ἡ θέση τῆς ἀρχικῆς πόρτας ἦταν λίγο νοτιότερα, στὸν ἄξονα τῆς τοξωτῆς ταινίας με τὰ κεραμοπλαστικά.

ματίζεται τοξωτή ταινία, πάχ. 0,15 μ., με διπλή σειρά δισέψιλον¹⁴, πού πλαισιώνονται από δύο παράλληλες σειρές πλίνθινων κομματιών. Στόν άξονα τής τοξωτής ταινίας ύπάρχει μία δεύτερη όριζόντια τοῦ ίδιου πάχους, με μία σειρά δισέψιλον τοποθετημένα λοξά καί δύο άκόμη άκραία στοιχεΐα με τή μορφή αντίστροφου ψιλον¹⁵.

Σχετικά με τή μορφή τών κεραμοπλαστικών άξίζει νά παρατηρήσουμε ότι τά δισέψιλον τής όριζόντιας ταινίας είναι καμπυλόγραμμα¹⁶ σε αντίθεση μ' έκεΐνα τής τοξωτής, πού διατηροῦν έλαφρά γωνιώδη μορφή στο ένα τμήμα τους¹⁷, άπόδειξη ότι αντιγράφηκαν από ένα λαϊκό τεχνίτη στην προσπάθειά του νά ποικίλει με κάτι ιδιαίτερο τήν άμελή τοιχοποιία. Ένα άκόμη διακοσμητικό στοιχείο βρίσκεται στο άέτωμα τής βόρειας πλευράς τής εγκάρσιας καμάρας. Είναι έντοιχισμένο άδιακόσμητο σκυφίο¹⁸ (Εικ. 8), πού φέρει έσωτερικά ώχροκίτρινη έφυάλωση καί ίχνη από τριπόδι¹⁹. Άνάλογα διακοσμητικά άγγεία θά είχε ο ναός καί στίς άλλες πλευρές. Ίχνη τους βέβαια δέν έντοπίστηκαν στην τοιχοποιία, αλλά με τήν άνασκαφή πού έγινε κατά μήκος τών τοίχων βρέθηκαν κεραμικά θραύσματα από σκυφία, πού πιθανότατα ήταν έντοιχισμένα καί αφαιρέθηκαν σε κάποια φάση έπισκευής.

Παράθυρα άνοίγονται ψηλά στους τοίχους μόνο τοῦ κυρίως ναοῦ. Συγκεκριμένα, ύπάρχουν δύο δίλοβα, τό ένα στην άψίδα τοῦ Ίεροῦ, τό άλλο

14. A. H. S. M e g a w, The Chronology of some Middle Byzantine Churches, BSA XXXII (1931-1932), σ. 119-120. G. M i l e s, Byzantium and the Arabs: Relations in Crete and the Aegean Area, DOP 18 (1964), σ. 23.

15. Βλ. όμοιας μορφής πλίνθινο στοιχείο στην Πόρτα Παναγιά τής Θεσσαλίας (΄Α. Ό ρ λ ά ν δ ο ς, ΄Η Πόρτα Παναγιά τής Θεσσαλίας, ABME A΄ (1935), σ. 20, εικ. 7, 9).

16. Με τήν ίδια μορφή εμφανίζονται στίς Βλαχέρνες τής Άρτας, στην Κάτω Παναγιά Άρτας, στην Άγία Θεοδόρα Άρτας (΄Α. Ό ρ λ ά ν δ ο ς, Βυζαντινά Μνημεία Άρτης, ABME B΄ (1936), σ. 17, 18, 19, 78, 103, εικ. 10, 11, 12, 13), στον Άγιο Νικόλαο στά Κανάλια Μαγνησίας (N. N i κ ο ν ά ν ο ς, Βυζαντινοί ναοί Θεσσαλίας, Άθήνα 1979, σ. 50-51, πίν. 14β, 15β, 16α, 17α), στην Παναγίτσα Κάτω Βάθειας Εύβοίας (΄Α. Ό ρ λ ά ν δ ο ς, Σταυρεπίστεγοι ναοί Βάθειας Εύβοίας, ABME Z΄ (1951), σ. 119, εικ. 8), στην Πόρτα Παναγιά Θεσσαλίας ό.π., σ. 20, πίν. 7, 9), στην Άγία Έλεούσα στο Συκάμινο (H. M e g a w, ό.π., σ. 120, πίν. 29₄).

17. Άνάλογη μορφή έχουν όρισμένα δισέψιλον στίς Βλαχέρνες τής ΄Ηλείας (AE 1932, σ. 22, εικ. 34).

18. Σχετικά με τή χρήση έντοιχισμένων άγγείων βλ. A. H. S. M e g a w, Glazed Bowls in Byzantine Churches, ΔΧΑΕ, περ. Δ΄, τ. Δ΄ (1964-65), σ. 145-146. Τό σκυφίο, ύψ. συνολ. 0,06, διαμ. βάσης 0,057, άνω διαμ. 0,135 μ., άποκολλήθηκε από συντηρητή κατά τή διάρκεια τών εργασιών καί μεταφέρθηκε στά εργαστήρια τής 1ης Έφορείας Βυζαντινών Άρχαιοτήτων για συντήρηση.

19. Βλ. σχετικά με ίχνη από τριπόδι στο έσωτερικό τών άγγείων, C. H. M o r g a n, The Byzantine Pottery, Corinth XI, σ. 22-23 καί H. M e g a w, ό.π., σ. 161 σημ. 1.

στό άέτωμα τής νότιας πλευρᾶς τής ἐγκάρσιας καμάρας, καθώς και ένα μονόλοβο στό αντίστοιχο άέτωμα τής βόρειας πλευρᾶς, όλα με πλαίσια

Εικ. 8. Σκυφίο
έφραλωμένο.

άπό πωρόλιθους²⁰. Στο δίλοβο παράθυρο τής άψίδας του Ίεροῦ (Εικ. 9) σώζεται ό διαχωριστικός κιονίσκος με άδιακόσμητο επίθημα²¹ (λίθινα και τά δύο) καθώς και τμήματα τών διάτρητων πόρινων φραγμάτων²² (πάχ. 0,09-0,11, πλ. 0,20 μ.). Η έντελῶς λιτή κατασκευή τών παραθύρων προδίδει καθαρά τή λαϊκή προέλευση του κτίσματος, αλλά και όρισμένες συνθήκες σπουδῆς κάτω άπό τίς όποιες πιθανόν κατασκευάστηκε.

Τό δάπεδο στό σύνολό του έχει καταστραφεί σε εποχή που δέν μπορεί να προσδιοριστεί. Πάντως ή στάθμη του άρχικου δαπέδου του νάρθηκα εξακριβώθηκε άπό τήν έρευνα που έγινε για τήν ύπαρξη τοιχογραφιών στά κάτω τμήματα του νότιου τοίχου και βρέθηκε ότι ήταν 0,40 μ. ψηλότερα άπό τό σημερινό τσιμεντένιο δάπεδο.

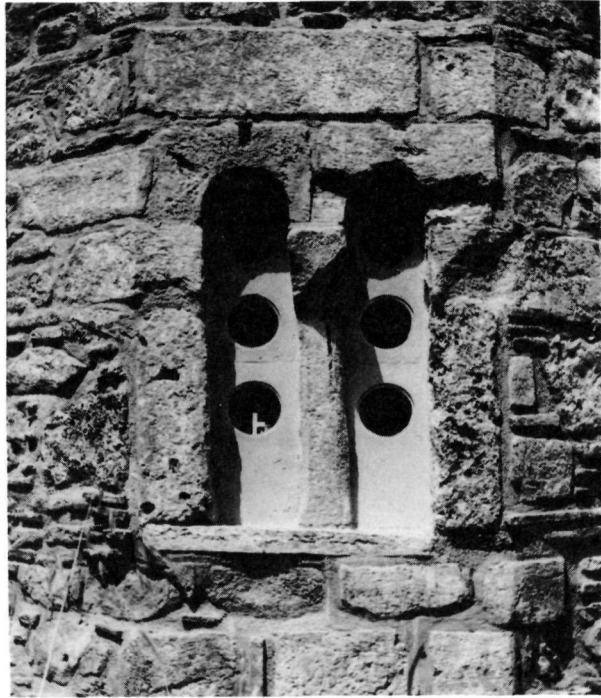
Τά όσα μορφολογικά και κατασκευαστικά στοιχεία παρατηρήσαμε στό ναό μετά τίς πρόσφατες έργασίες δέν άποτελοῦν σαφή τεκμήρια για τήν άκριβέστερη χρονολόγησή του. Βέβαια, όρισμένα στοιχεία, όπως είναι ή παρουσία του διακοσμητικού δισέπιλον στό δυτικό τοίχο του νάρθηκα, ό τρόπος κατασκευῆς τών παραθύρων, ιδιαίτερα διαδεδομένος άπό τίς άρχές

20. Βλ. για άλλα παραδείγματα Η. Μ e g a w, Chronology, σ. 122-123. Έπίσης στό ναό τής Παναγίτσας τής Βάθειας τό δίλοβο παράθυρο τής κόγχης του Ίεροῦ περιβάλλει πόρινο πλαίσιο με τή διαφορά ότι είναι λοξότμητο (Α. Ό ρ λ ά ν δ ο ς, Σταυρεπίστεγοι ναοί Βάθειας Εύβοίας, δ.π., σ. 117). Στην Αττική είναι άρκετά διαδεδομένη ή τεχνική άπό τίς άρχές του 13ου αί., πρβλ. και με δίλοβο παράθυρο τής κόγχης του Ίεροῦ του Άγίου Πέτρου στά Καλύβια (Ν. C o u m b a r a k i - P a n s e l i n o u, δ.π., σ. 46).

21. Πρβλ. κιονίσκο και επίθημα του δίλοβου παραθύρου τής άψίδας του μεταβυζαντινού ναού του Άγίου Γεωργίου στην Οινόη (Χ. Μ π ο υ ρ α ς κ τ λ., δ.π., σ. 288, εικ. 253).

22. Α. Ό ρ λ ά ν δ ο ς, δ.π., σ. 117 και ΑΒΜΕ Β' (1936), σ. 77.

τοῦ 13ου αἰ. στήν Ἀττική καί ἡ ὑποβαθμισμένης ποιότητας μέ τή χρήση φτωχῶν κυρίως ὑλικῶν κατασκευή, τοποθετοῦν τό μνημεῖο μέσα στά ὄρια τοῦ 13ου αἰ.²³.

Εἰκ. 9. Τό παράθυρο στήν κόγχη τοῦ Ἱεροῦ.

Παράλληλα, ἡ μαρτυρία πού μᾶς δίνει ὁ τοιχογραφικός διάκοσμος εἶναι ιδιαίτερης σημασίας. Ἔτσι, ἐκτός ἀπό τίς σωζόμενες τοιχογραφίες τοῦ νάρθηκα, πού τοποθετοῦνται πρὸς τό τέλος τοῦ 13ου αἰ.²⁴ καί μᾶς δίνουν ἓνα ὄριο ante quem γιά τή σχεδόν σύγχρονη κατασκευή κυρίως ναοῦ καί νάρθηκα, εἶναι πολύ βασικό νά ἐρευνηθοῦν τά ἐλάχιστα ὑπολείμματα τοιχογραφιῶν, κυρίως ἀπό διακοσμητικά, πού σώζονται στόν κυρίως ναό²⁵. Τέλος, ἄλλα δύο σημαντικά στοιχεῖα εἶναι ἡ ὑπαρξη παλιότερου ναοῦ μέ

23. M. Chatzidakis, Aspects de la peinture murale du XIIIe siècle en Grèce, Symposium Sopocani, σ. 66. N. Coumbaraki-Panselinoi, ὁ.π., σ. 124-125.

24. Μ. Χατζηδάκης, Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, Ἐκδοτική Ἀθηνῶν, Θ', σ. 437. D. Mouriki, An unusual Representation of the Last Judgement, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Η' (1975-1976), σ. 153, ὑποσημ. 17. Τῆς ἰδίας, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Σωτήρα κοντά στό Ἀλεποχώρι τῆς Μεγαρίδος, σ. 58-59.

25. X. Μπούρας, κτλ., ὁ.π., σ. 361.

τοιχογραφίες και τὰ σπαράγματα τοιχογραφιῶν πού βρέθηκαν στή στέγη, ὅπως ἀναφέρθηκε καί πιό πάνω.

Εἰκ. 10. Σπάραγμα τοιχογραφίας μέ ἀγγέλους.

Σπαράγματα τοιχογραφιῶν

Ἡ σύγκριση τῶν σπαραγμάτων τῆς στέγης μέ τήν τοιχογραφία πού σώζει ὁ κατά μήκος τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ Ἁγίου Νικολάου παλιότερος τοῖχος, καθώς καί μέ ὀρισμένα κομμάτια τοιχογραφιῶν πού βρέθηκαν κατά τήν ἀνασκαφή τοῦ χώρου, ἀπέδειξε χωρίς καμιᾶ ἄμφισβήτηση ὅτι τὰ σπαράγματα τῆς στέγης ἀνήκουν στόν παλιότερο τοῦ Ἁγίου Νικολάου ναό. Μία γενική παρατήρηση σχετικά μέ τὰ σπαράγματα τῶν τοιχογραφιῶν εἶναι ὅτι στό μεγαλύτερο μέρος τους προέρχονται ἀπό πτυχολογία, διακοσμητικά ὑφασμάτων, ὀρισμένα πάλι σώζουν μερικά γράμματα τῶν παραστάσεων πού ἀπεικονίζονταν, ἐνῶ ἐλάχιστα εἶναι ἐκεῖνα πού σώζουν πρόσωπα ἀγγέλων ἢ ἁγίων²⁶. Ἀναφέρουμε λεπτομερέστερα τὰ τελευταῖα, γιατί ὅπως εἶναι φυσικό ἀποτελοῦν οὐσιαστικότερη μαρτυρία.

26. Πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι ἡ περισυλλογή τῶν σπαραγμάτων ἀπό τή στέγη τοῦ Ἁγίου Νικολάου ἐγινε μέ ἰδιαίτερη προσοχή ἀπό τή συντηρήτρια τῆς 1ης Ἐφορείας

1) Τεμάχιο τοιχογραφίας (ἀποτελείται ἀπό 15 συγκολλημένα σπαράγματα), διαστ. 0,47×0,36 μ., στο ὁποῖο εἰκονίζονται δύο ἄγγελοι μέ τό κεφάλι καί τό βλέμμα γυρισμένα πρὸς τὰ δεξιὰ τους (Εἰκ. 10). Σώζονται οἱ φωτοστέφανοι σέ κόκκινο καί ὄχρα, ὑπολείμματα ἀπό τό διάκοσμο τῆς στολῆς τους στό ἐπάνω μέρος τοῦ στήθους καί τμήμα κόκκινης σφαίρας μέ σταυρό πού κρατοῦσε ὁ ἕνας ἀπό τούς δύο μέ τό δεξιό χέρι. Στά δε-

Εἰκ. 11. Σπάραγμα τοιχογραφίας μέ ἄγγελο.

ξιά τους μικρό τμήμα ἀπό φωτοστέφανο σέ γαλάζιο χρῶμα τρίτου πιθανότατα ἀγγέλου. Ὑποθέτουμε ὅτι ἀνήκουν μᾶλλον σέ παράσταση Σύναξης τῶν Ἀσωμάτων²⁷ παρά Δευτέρας Παρουσίας, ὅπου ἡ ἀπεικόνιση ἀγγέλων σέ μεγάλες ὁμάδες ἔχει πολλές φορές ὡς χαρακτηριστικό καί τήν πολυχρωμία τῶν φωτοστέφανων²⁸, συνήθεια πού ξεκινᾷ ἀπό τή μεσοβυζαντινή περίοδο.

Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων δ. Μαρία Μπιλιέζη. Ἡ συντήρηση, στερέωση καί συγκόλληση ἔγιναν ἀπό συνεργεῖο τοῦ κ. Ἀ. Μαργαριτώφ μέ ἐπικεφαλῆς τό συντηρητή κ. Ἐ. Μιχαλαριᾶ. Δυστυχῶς ἐλάχιστα σπαράγματα συγκολλήθηκαν καί ἀπό αὐτά δέ συγκροτήθηκε καμία παράσταση.

27. J. Lafontaine-Dosogne, L'évolution du programme décoratif. XVe Congrès int. d'étud. byzant., III. Art et archéologie σ. 153. S. Kalopissi-Verti, Die Kirche der Hagia Triada bei Kranidi in der Argolis, München 1975, σ. 41-42, σ. 188 κ.έ.

28. A. Grabar, La peinture religieuse en Bulgarie, Paris 1925, σ. 38, ὑποσημ. 4, 104, 140, 226, 227. Ἀναφέρω πρόχειρα ὅτι σέ μνημεῖα τῆς Ἀττικῆς ἔγχρωμους φωτοστέφανους (κόκκινους, μπλέ, κίτρινους) ἔχουν οἱ ἄγγελοι στήν παράσταση τῆς Δευτέρας Παρουσίας στόν Ἅγιο Γεώργιο στά Καλύβια (Ν τ. Μουρίκη, δ.π., σ. 167, σημ. 72), οἱ ἄγγε-

2) Δύο τεμάχια τοιχογραφιών, στά όποια εικονίζονται πάλι κεφάλια άγγέλων. Στο ένα, διαστ. 0,25×0,22 μ., πού άποτελείται από τρία συγκολλημένα σπαράγματα και ή κατάσταση διατήρησής του είναι κακή, εικονίζεται άγγελος (Εικ. 11) γυρισμένος πρός τά δεξιά του μέ φωτοστέφανο σέ χρώμα ώχρας· στο δεύτερο, διαστ. 0,175×0,18 μ., από πέντε συγκολλημένα σπαράγματα, άγγελος κατενώπιον (Εικ. 12) μέ φωτοστέφανο κόκκινο. Στά δεξιά του διακρίνεται άλλη μία μορφή, άγγέλου πιθανότατα, πού κρύβεται κατά τό μισό σχεδόν από τό φωτοστέφανο του πρώτου.

3) Τεμάχιο τοιχογραφίας, διαστ. 0,32×0,24 μ., άποτελούμενο από τρία συγκολλημένα σπαράγματα, στο όποιο εικονίζεται τό επάνω μέρος από τό πρόσωπο άγίου κατενώπιον (Εικ. 13) (σώζονται και τά μάτια) μέ φωτοστέφανο σέ ώχρα.

4) Δύο τεμάχια τοιχογραφιών σώζουν από μία γυναικεία μορφή. Στο ένα, διαστ. 0,25×0,15 μ., πού άποτελείται από τέσσερα συγκολλημένα σπαράγματα, εικονίζεται γυναικεία κεφαλή γυρισμένη πρός τά άριστερά (Εικ. 14)· τό πρόσωπο από τά μάτια και πάνω είναι καταστραμμένο. Στο πίσω μέρος του κεφαλιού διακρίνεται τμήμα του μαφορίου, χρώματος καφεκόκκινου, οί πτυχές δηλώνονται μέ πινελιές σέ ώχρα. Ο φωτοστέφανος πού περιβάλλει τή μορφή είναι σέ ώχρα μέ πλατύ περίγραμμα διακοσμημένο. Στο δεύτερο, διαστ. 0,16×0,11 μ., από τρία συγκολλημένα σπαράγματα, ή γυναικεία μορφή (Εικ. 15) στρέφεται πρός τά δεξιά, τό κεφάλι καλύπτεται μέ μαφόριο χρώματος μελιτζανί· ύπάρχει ακόμη μία άσυνήθιστη άπόληξη από ρούχο στο ίδιο χρώμα πού άκουμπά στο πηγούνι.

Εικ. 12. Σπάραγμα τοιχογραφίας μέ άγγέλου.

λοι στην παράσταση της Βάπτισης στην Παναγία της Μερέντας (N. C o u m b a r a k i - P a n s e l i n o u, δ.π., σ. 160)· βλ. επίσης Π. Β ο κ ο τ ό π ο υ λ ο υ, Οί τοιχογραφίες του 'Αγίου 'Αντωνίου της 'Ανάφης, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Β' (1960-1961), σ. 191. Πολύχρωμους φωτοστέφανους έχουμε και σέ παράσταση μέ Σύναξη των 'Ασωμάτων στο ναό του 'Αρχαγγέλου Μιχαήλ (Κ. Λ α σ ι θ ι ω τ ά κ η ς, Δύο εκκλησίες στο Ν. Χανίων, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Β' (1960-1961), σ. 26, πίν. 12, 1)· επίσης κόκκινο έντονο χρώμα έχει ό φωτοστέφανος του Χριστού στο ναό του Σωτήρα στο Πυργί Εύβοίας (Μ. Γ ε ω ρ γ ο π ο υ λ ο υ - Β έ ρ ρ α, Τοιχογραφίες του τέλους του 13ου αί. στην Εύβοια, ΑΔ 32 (1977): Μελέτες, 'Αθήνα 1982, σ. 13).

Ὁ φωτοστέφανος εἶναι σέ ὄχρα μέ περίγραμμα διακοσμημένο, ὅπως τῆς προηγούμενης μορφῆς ²⁹.

5) Τεμάχιο τοιχογραφίας, διαστ. 0,33×0,22 μ., σέ πολύ κακή διατήρηση· ἀποτελεῖται ἀπό τέσσερα συγκολλημένα σπαράγματα καί βρέθηκε κατά τήν ἀνασκαφή νότια τοῦ ναοῦ. Εἰκονίζεται ἡ Παναγία κατενώπιον (Εἰκ. 16) ἀπό τό μέσο τοῦ στήθους καί πάνω. Ταυτίζεται ἀπό τά συμπιλήματα *MP Θεο* πού διακρίνονται σέ γαλάζιο βάθος. Στά ἀριστερά της σώζονται ὑπολείμματα ἀπό φωτοστέφανο καί μαργαριτοστόλιστα ροῦχα, στά δεξιά της ἴχνη ἀπό φωτοστέφανο.

6) Τεμάχιο τοιχογραφίας, διαστ. 0,13×0,105 μ., μέ πολλές φθορές· σώζει τό μεγαλύτερο μέρος γυναικείας κεφαλῆς (Εἰκ. 17) μέ κάλυμμα στό κεφάλι. Σέ λαδοπράσινο κάμπο διαβάζουμε τή λέξη *Μάρθα*. Ἀπό τή στά-

Εἰκ. 13-14. Σπαράγματα τοιχογραφιῶν μέ ἅγιο καί ἁγία ἀντίστοιχα.

ση τοῦ κεφαλιοῦ καί τήν ἔκφραση τοῦ προσώπου ταυτίζεται μέ τή Μάρθα, ἀδερφή τοῦ Λαζάρου, ἀπό τήν παράσταση τῆς Ἑγερσης ³⁰.

7) Τεμάχιο τοιχογραφίας, διαστ. 0,185×0,13 μ., μέ ἐπιγραφή σέ τρεῖς στίχους (Εἰκ. 18)· τά γράμματα ἀπό παχύ λευκό ἐπίχρισμα, ὅπως καί σ' ὅλα τά ἄλλα ἐνεπίγραφα σπαράγματα. Διαβάζουμε: *Ὁ (ἅγιος) Σιμε|ὸν ὁ Θεο|[δόχος]*.

Στόν τρίτο στίχο σώζονται ἴχνη μόνο τῶν γραμμάτων.

8) Ἕνα ἄλλο τεμάχιο, διαστ. 0,12×0,115 μ., μέ ἐπιγραφή σέ τρεῖς στίχους καί ἴχνη ἀπό τέταρτο (Εἰκ. 19): *Ἡ / προ/φίτης / [Ἄννα]*.

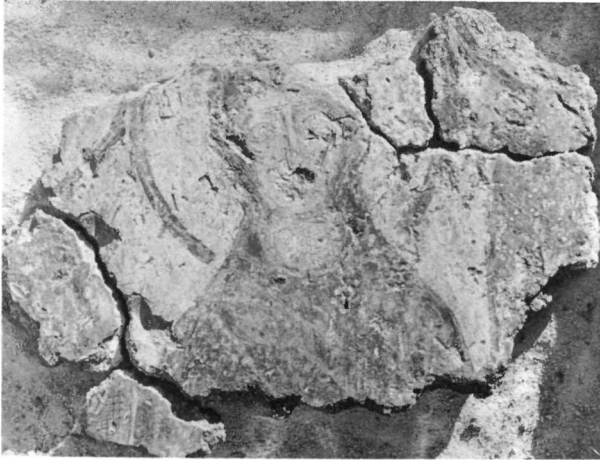
29. Σχετικά μέ τά διακοσμημένα περιγράμματα στούς φωτοστέφανους βλ. T. Velmans, *Deux églises byzantines en Eubée*, CA XVIII, σ. 199-203.

30. G. Millet, *Recherches sur l'iconographie de l'Évangile*, Paris 1960, σ. 232 κ.έ.

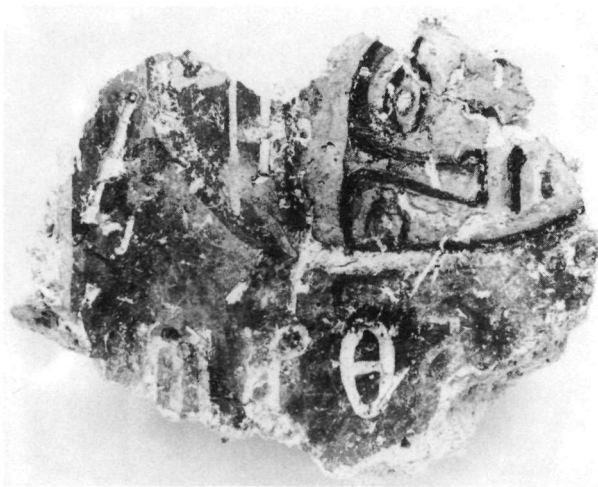

Εικ. 15. Σπάραγμα τοιχογραφίας με άγια.

Εικ. 16. Σπάραγμα τοιχογραφίας με την Παναγία.

Τά δύο παραπάνω ἐνεπίγραφα σπαράγματα ἀνήκουν σέ παράσταση τῆς Ὑπαπαντῆς τοῦ Χριστοῦ³¹ (Λουκ. Β', 22-38).

Εικ. 17. Σπάραγμα τοιχογραφίας με τή Μάρθα (ἀπό τήν παράσταση τῆς Ἑγερσης τοῦ Λαζάρου).

Σημειώνουμε ἀκόμη γενικά μιά ομάδα σπαραγμάτων πού προέρχεται ἀπό φωτοστέφανους μέ περίγραμμα διακοσμημένο μέ συνεχεῖς μικροῦς σταυρούς,

31. Ἄ. Ξυγγόπουλος, Ὑπαπαντή, ΕΕΒΣ ΣΤ' (1929), σ. 328 κ.έ. Ἐπίσης εἰκόνα τῆς Μονῆς Σινᾶ μέ ἐπιγραφή *Ο Α(ΓΙΟΣ) ΣΥΜΕΩΝ Ο ΘΕΟΔΟΧΟΣ ΙΣ ΧΣ*, Γ. καί Μ. Σωτηρίου, Εἰκόνες τῆς Μονῆς Σινᾶ, σ. 165-166.

ανάλογο μέ τό περίγραμμα τοῦ Χριστοῦ πού δεσπόζει στή σύνθεση τῆς Δευτέρας Παρουσίας στόν Ἅγιο Γεώργιο Κουβαῖ 32 ἢ ἀκόμη τοῦ ἀγίου Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου καί τοῦ ἀγίου Νικολάου στό Βῆμα τοῦ Ἁγίου Πέτρου στή Καλύβια Κουβαῖ 33.

Γιά τή χρονολογική τοποθέτηση τῶν σπαραγμάτων ὄριο ante quem ἔχουμε τή χρονολόγηση τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ νάρθηκα, πού τοποθετοῦν-

Εἰκ. 18-19. Ἐνεπίγραφα σπαραγμάτα τοιχογραφίας ἀπό τήν παράσταση τῆς Ὑπαπαντῆς.

ται πρὸς τό τέλος τοῦ 13ου αἰ. 34. Τό πρόβλημα εἶναι ὅτι περιορισμένο καθώς εἶναι τό ὑλικό καί σέ κακή κατάσταση δέν ἀφήνει πολλά περιθώρια γιά εἰδικότερη αἰσθητική ἐκτίμηση.

Προσεκτική παρατήρηση στό πλάσιμο τῶν προσώπων καί στή ἐπιμέρους χαρακτηριστικά μᾶς φανερώνει ὀρισμένες στιλιστικές ὁμοιότητες τῶν σπαραγμάτων μέ τοιχογραφίες πού χρονολογοῦνται στό α' μισό τοῦ 13ου αἰ. στήν Ἀττική καί ἡ τεχνοτροπία τους ἔχει χαρακτηριστεῖ ὡς ἓνα βαθμό ἐπαρχειακή, ὅπως εἶναι ὁμάδα τοιχογραφιῶν στόν Ἅγιο Γεώργιο καί στόν Ἅγιο Πέτρο στή Καλύβια Κουβαῖ, στή Σπηλιά Πεντέλης καί ἀκόμη οἱ τοιχογραφίες τῆς Παναγίας τῆς Μερέντας στό Μαρκόπουλο μέ πύο ἔντονο λαϊκό χαρακτήρα 35.

32. D. Mouriki, *An unusual Representation*, ὁ.π., πίν. 77.

33. N. Coumbaraki-Panselino, ὁ.π., πίν. 7 καί 9, βλ. ἐπίσης ἀνάλογα παραδείγματα σέ ναούς τῆς Εὐβοίας, T. Velmans, ὁ.π., σ. 199, πίν. 8 καί S. Kalorissi-Verti, ὁ.π., σ. 233-234.

34. Βλ. ὑποσημ. 24.

35. M. Chatzidakis, ὁ.π., σ. 66-67.

Στά πρόσωπα τῶν σπαραγμάτων τοῦ Καλάμου τό πλάσιμο εἶναι σχεδόν ἐπίπεδο σέ ὄχρα μέ πολλές κόκκινες πινελιές καί λιγότερες λευκές, ἐνῶ οἱ σκιές σέ τόνους τοῦ καστανοῦ καί τοῦ λαδοπράσινου, κυρίως κοντά στά περιγράμματα, φανερόνουν μιᾶ ἐπιδεξιότητα πού ξεφεύγει κάπως ἀπό τήν ὑπερβολική γραμμικότητα, χαρακτηριστικό ἔργων μέ περισσότερη ἐπαρχιακή ἀντίληψη, ἐξαιτίας τῆς ἀπλοποίησης τῶν τεχνικῶν μέσων. Ἐντονη μαύρη γραμμή χρησιμοποιεῖται συχνά γιά νά τονίσει τά περιγράμματα τῶν προσώπων πού ἔχουν σχῆμα ὠοειδές καί τά φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά. Ἰδιαιτέρα τονισμένα τά μάτια περιβάλλονται ἀπό παχιά καμαρωτά φρύδια, ἐνῶ καφέ σκιά ὀρίζει τή ρυτίδα στό κάτω βλέφαρο. Ἡ μύτη γράφεται κάπως γαμψή, τό στόμα λεπτό, σχεδόν ὀριζόντιο, τονίζεται μέ μιᾶ μαύρη γραμμή ἀνάμεσα σέ δύο κόκκινες, ἐνῶ μαύρη γραμμή τονίζει τό πηγούνι. Τό στενό μέτωπο πλαισιώνουν μαλλιά πού ἀποδίδονται ἐντελῶς σχηματικά σέ χρῶμα καστανό σκούρο μέ ἀνοιχτότερες πινελιές.

Παράλληλα ὁμως μέ τήν ἀπόδοση τοῦ προσώπου μέ γραμμικό περισσότερο τρόπο, διαπιστώνουμε μιᾶ ἐλευθερία στή σχεδίασή τους, πού ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα νά ἐπιτυγχάνεται μεγαλύτερη ἐκφραστικότητα. Οἱ μορφές τῶν δύο ἀγγέλων στό σπάραγμα τοῦ Καλάμου παρουσιάζουν ἀρκετή ὁμοιότητα μέ τοὺς ἀγγέλους τῆς Δευτέρας Παρουσίας τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στόν Κουβαῖ³⁶, ὄχι μόνο γιά τήν εὐγένεια ἀλλά καί γιά τό ἦθος πού τοὺς διακρίνει.

Τήν ἴδια ἐπίσης ἀπλοϊκή καί συνάμα ἀτάραχη ἐκφραση πού χαρακτηρίζει τίς γυναικεῖες μορφές τῶν σπαραγμάτων διακρίνουμε στίς ἅγιες γυναῖκες στόν Τάφο ἀπό τή Μερέντα³⁷ ἢ στή μορφή τῆς Παναγίας στόν Ἁγιο Γεώργιο τοῦ Κουβαῖ³⁸.

Γενικά μπορούμε νά πούμε ὅτι τό στοιχεῖο πού χαρακτηρίζει τά πρόσωπα τοῦ Καλάμου καί ταυτόχρονα τά διαφοροποιεῖ κάπως ἀπό τή στιλιστική τάση στήν ὁποία τά ἐντάξαμε, εἶναι τό ἀρκετά σφιχτό πλάσιμο, πού ἔρχεται σέ ἀντίθεση μέ τή σχηματική ἀπόδοση τῶν μαλλιῶν. Ἐάν ἡ προσπάθεια τοῦ ζωγράφου ἦταν νά δώσει μεγαλύτερο βάθος καί τήν ἐννοια τῆς τρίτης διάστασης στήν ἀπεικόνισή τους, νομίζουμε ὅτι ὡς ἕνα σημεῖο τό ἔχει πετύχει, ἐνῶ παράλληλα μέ τό ζωγραφικό αὐτό τρόπο τά πρόσωπα ἀποκτοῦν περισσότερη ζωντάνια καί ἀποπνέουν ἕνα εἶδος φυσικῆς υἱείας.

Μία ἄλλη παρατήρηση εἶναι ὅτι ἕνας μέγας ἀριθμός σπαραγμάτων σώζει διακοσμητικά μοτίβα, πού ὁμοιά τους ἀναγνωρίζουμε σέ ἐνδυμασίες

36. D. Mouriki, *An unusual Representation*, ὁ.π., πίν. 78.

37. N. Coumbaraki-Panselinou, ὁ.π., πίν. 77.

38. D. Mouriki, ὁ.π., πίν. 81.

προφητῶν, ἀγγέλων κτλ. ἢ σέ ἐπιφάνειες τοίχων, στίς τοιχογραφίες τῆς Σπηλιᾶς Πεντέλης καί τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στή Καλύβια. Τό στοιχείο αὐτό μαζί μέ τούς πολύχρωμους καί διακοσμημένους στό περίγραμμα τους φωτοστέφανους³⁹ (ἔγινε ἤδη λόγος καί παραπάνω), δάνεια ὡς γνωστό στή ζωγραφική ἀπό τήν περιοχή τῆς μικροτεχνίας—πού ἀπαντοῦν συχνά σέ τοιχογραφίες μέ χαρακτήρα περισσότερο ἐπαρχιακό⁴⁰—εἶναι ἐνδεικτικά τῆς διάθεσης τοῦ ζωγράφου γιά διακόσμηση, τάσης πού συνδέεται μέ τίς προτιμήσεις τῆς κομνήνειας ἐποχῆς καί συνεχίζεται στήν ἐπαρχιακή ζωγραφική τοῦ 13ου αἰ.⁴¹

Σέ σχέση μέ τήν ομάδα σπαραγμάτων πού σώζει ὑπολείμματα πτυχολογίας, τό μόνο πού μποροῦμε νά σημειώσουμε εἶναι ὅτι οἱ πτυχές δηλώνονται ἐντελῶς ἀπλά, κυρίως μέ παχιά λευκή γραμμή ἐπάνω σέ κάμπο πού ποικίλλει ἀπό βαθύ γαλάζιο, πράσινο, γκριζοπράσινο, καφέ ἢ καφεκόκκινο. Ἡ τεχνική, ἀπλή καί γραμμική, μέ χρωματική κλίμακα ἀρκετά πλούσια, ἀκολουθεῖ καλλιτεχνική παράδοση τοῦ τέλους τοῦ 11ου μέ ἀρχές 12ου αἰ. καί μᾶς εἶναι γνωστή ἀπό σειρά μνημείων τοῦ 13ου αἰ. στήν Ἀττική, τήν Εὐβοία κτλ.

Μέ βάση τίς πιό πάνω περιορισμένες ἐξαιτίας τοῦ ὕλικου πού εἶχαμε στή διάθεσή μας παρατηρήσεις, θεωροῦμε ὅτι τά σπαράγματα τοῦ Καλάμου μποροῦν νά χρονολογηθοῦν στίς πρώτες δεκαετίες τοῦ 13ου αἰ. καί νά ἐνταχθοῦν στήν τεχνοτροπική τάση μέ περισσότερο ἐπαρχιακό χαρακτήρα, πού ἀποτελεῖ τό κύριο γνώρισμα σειρᾶς γνωστών τοιχογραφημένων συνόλων σ' ὀλόκληρο τό 13ο αἰ. στήν Ἀττική⁴². Πάντως, πέρα ἀπό τήν καλλιτεχνική τους ἀξία, τά σπαράγματα παρουσιάζουν ἐνδιαφέρον, γιατί μᾶς προσφέρουν μιᾶ ἀκόμη μαρτυρία γιά τήν ἔντονη καλλιτεχνική δραστηριότητα πού ἐπικρατοῦσε στήν Ἀττική σέ περίοδο ξένης κατοχῆς καί συνάμα γιά τό ὑψηλό θρησκευτικό αἶσθημα πού ὑπῆρχε ἀπό τήν πλευρά τῶν ταπεινῶν ἱερωμένων καί κατοίκων τῆς ὑπαίθρου⁴³.

Γενικά τά στοιχεῖα πού ἀποκομίσαμε ἀπό τίς ἐργασίες στό μνημεῖο συνθέτουν τήν παρακάτω περίπου εἰκόνα:

39. Σημειώνουμε τό διακοσμημένο περίγραμμα στους φωτοστέφανους τῶν δύο γυναικείων μορφῶν τῶν σπαραγμάτων (Εἰκ. 14, 15), πού ἀνάλογο βρίσκουμε σέ φορητή εἰκόνα τοῦ 13ου αἰ. στή Μονή Σινᾶ (T. V e l m a n s, ὁ.π., σ. 199, εἰκ. 11) καί σέ τοιχογραφία περί τό 1100 μ.Χ. στό San Pietro ad Oratorium a Capestrano (ὁ.π., σ. 199, εἰκ. 10 καί ὑποσημ. 25, 26).

40. N. C o u m b a r a k i - P a n s e l i n o u, ὁ.π., σ. 71-72.

41. M. C h a t z i d a k i s, ὁ.π., σ. 66-67.

42. Ν τ. Μ ο υ ρ ί κ η, Οἱ τοιχογραφίες τῆς Σπηλιᾶς Πεντέλης, ὁ.π., σ. 113-115.

43. M. Χ α τ ζ η δ ᾶ κ η ς, Βυζαντινές τοιχογραφίες στόν Ὠρωπό, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Α' (1959), σ. 107. Ὁ Ἰ δ ι ο ς, ὁ.π., σ. 66.

Ὁ ναός, πού προϋπήρχε τοῦ Ἁγίου Νικολάου καί τοιχογραφήθηκε τίς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 13ου αἰ., καταστράφηκε καί στή θέση του χτίστηκε ὁ μέχρι σήμερα σωζόμενος λίγο μικρότερων διαστάσεων τρίκλιτος σταυροεπίστεγος ναός τοῦ Ἁγίου Νικολάου. Ἡ αἰτία τῆς καταστροφῆς τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ μᾶς εἶναι ἄγνωστη, ἴσως ἓνα βίαιο γεγονός, ὅπως ἓνας σεισμός, πράγμα ὄχι ἀσυνήθιστο γιά τήν περιοχή, πού εἶναι γνωστή γιά τή σεισμogenεία της⁴⁴.

Ἡ ἀνέγερση νέου ναοῦ τό συντομότερο δυνατό στή θέση τοῦ παλιοῦ ἦταν ἀσφαλῶς ἀπό τίς πρῶτες φροντίδες τῶν εὐσεβῶν κατοίκων τῆς περιοχῆς, ιδιαίτερα εὐαίσθητης λόγω γειννίασης μέ τόν Ὠρωπό, πού ὡς γνωστό συνδέεται ἄμεσα μέ τήν ὕπαρξη τοῦ φράγκικου στοιχείου⁴⁵. Ἡ βιασύνη στήν ἀνοικοδόμησή του εἶναι φανερή ἀπό τόν τρόπο κατασκευῆς, τή φτωχή ἐξωτερική του ἐμφάνιση, ἀλλά καί τίς ἐξαιρετικά μικρές διαστάσεις του· τό τελευταῖο ἦταν πού ὑπαγόρευσε σέ σύντομο χρονικό διάστημα τήν ἐπέκταση στά δυτικά. Κατά τήν ἀνέγερση τοῦ νάρθηκα σπαράγματα τοιχογραφιῶν ἀπό τά ἐρείπια τοῦ παλιότερου ναοῦ χρησίμευσαν ὡς μάζωμα στή στέγη τοῦ κυρίως ναοῦ, ὅπως ἀπέδειξαν οἱ ἐργασίες.

Πιστεύουμε ὅτι ἡ συνέχιση τῶν ἐργασιῶν, μέ τόν καθαρισμό τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ τέλους τοῦ 13ου αἰ. στό νάρθηκα καί τήν ἔρευνα στά ὑπολείμματα τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ κυρίως ναοῦ⁴⁶, εἶναι ἀναγκαία προκειμένου νά δλοκληρώσουμε τίς γνώσεις μας σχετικά μέ τό ἀξιόλογο αὐτό μνημεῖο τῆς Ἀττικῆς.

ΕΛΕΝΗ ΓΚΙΝΗ-ΤΣΟΦΟΠΟΥΛΟΥ

44. Ἰ. Ν. Κουμανούδης, ὁ.π., σ. 58.

45. Οὐίλ. Μίλλερ, Ἡ φραγκοκρατία ἐν Ἑλλάδι, Ἀθήναι 1909-1910, σ. 108 Α, 151 Α, 429 Α, 37 Β, 44 Β.

46. Θά ἀποτελέσουν ἀντικείμενο ἐπόμενης μελέτης τῆς ὑπογράφουσας.

SUMMARY

FRESH DATA FROM THE CEMETERIAL CHURCH
OF ST. NICHOLAS AT KALAMOS, ATTICA

The church of St. Nicholas at Kalamos, Attica, is an interesting monument because of its unusual architectural type and the fine frescoes decorating its narthex, which are dated in the late 13th century. It is a three naved church with a transverse vault and belongs to the type Γ2 of Professor A. K. Orlandos classification.

Although still incomplete, restoration works carried out recently have revealed some interesting information on the history of the monument. Observation and study of certain morphological and constructional details, after removal of the outer layers of plaster, lend further support to a dating of the church in the 13th century, as originally proposed by Professor Bouras. Besides, operations for the maintenance of the roof and foundations of this monument have disclosed the existence, on the same site, of an earlier church of larger dimensions, decorated with wall paintings.

A number of fresco fragments, reused as rubble in the vault of the barrel-vaulted SW section of the cruciform church of St. Nicholas, have supplied evidence relating to the fresco decoration of the earlier church. Dating of the fragments—mainly those showing the faces of angels and other holy figures—has been based on the few stylistic observations allowed by the nature of the material available, while the narthex frescoes of the late 13th century have provided a *terminus ante quem* for the dating of these fragments.

Careful observation of the modelling of the faces and other characteristic features reveals certain stylistic similarities between these fragments and a number of frescoes found in Attica and dated in the first half of the 13th century. These works, regarded as of a more or less provincial style, include a group of frescoes in the church of St. Peter at Kalyvia Kouvara, in the chapel at Spilia Pendelis, and in the church of the Panagia tis Merendas at Markopoulo, the latter being of a more marked provincial character.

In the faces pictured on the fresco fragments from Kalamos, the linear rendering is combined with a substantially free drawing and enhances the effect of expressiveness. Moreover, the painter's crisp modelling and his attempt to add greater depth, as well as a sense of the third dimension, makes these frescoes particularly lively and diversifies them to a certain degree from the stylistic trend to which they have been classified.

Quite apart from their artistic merit, these fresco fragments, which are

dated in the early decades of the 13th century, provide further evidence of the brisk artistic activity manifested in Attica during the period of the Frankish occupation.

The continuation of works on this monument, with the cleaning of the frescoes in the narthex and nave, is necessary in order to form a more complete picture of the church and its history, in the light of the fresh evidence yielded by the latest archaeological works.

ELENI GINIS-TSOFOPOULOU